

Somos Lajos, 1952-ben, a III. B-ről

Nagy Mária
Országos Köznevelési Intézet

A Köznevelés 1952. évfolyamának 6. számában *Somos Lajos* „A III. B. története” címen cikket jelentetett meg. A magyar neveléstörténet számára bizonyára elhanyagolható jelentőségű esemény a mai olvasónak több érdekességgel is szolgálhat.

Valószínűleg a megjelenés helye a legkevésbé érdekes, hiszen az adott évben, 1952-ben nemigen állt nyitva más publikációs lehetőség az országos nyilvánosság elé lépni kívánó pedagógiai szakemberek előtt, mint a Köznevelési (már e névre is érdemes emlékeznünk!) Minisztérium központi lapja. Ekkorra ugyanis megszűnt a pedagógiai tudományosság folyamatosságát ideig-óráig fenntartani kívánó *Magyar Paedagogia* (demokratikus nevén, 1944-től megszűnéséig, 1950-ig: *Magyar Pedagógia*)¹. Újraindítását, pontosabban e néven (*Magyar Pedagógia*) új folyóirat indítását ugyan a koalíciós idők tudományos igényű pedagógiai folyóirata, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete kiadásában megjelenő *Embernevelés* utolsó, 1949. július-augusztusi száma beharangozta (*Embernevelés*, 1949. 5. évf. 7-8. sz. 382. o.), ám a hír utóbb nem bizonyult igaznak. Igaz viszont, hogy a megjelentetendő folyóiratnak az *Embernevelésben* körvonalazott céljához („hogy a marxizmus-leninizmus szellemében, az élenjáró szovjet neveléstudomány nagy tapasztalatait felhasználva, kidolgozza a magyar pedagógia főbb elméleti és gyakorlati kérdéseit”) hasonló küldetéssel a minisztérium Pedagógiai Szemle néven 1951 második felében új „tudományos pedagógiai folyóirat”-ot indított (*Jóború*, 1951). Elvileg tehát ez a fórum is rendelkezésére állhatott volna *Somos Lajosnak* a III. B. osztályról írott cikke megjelentetésekor, ám a folyóirat 1952-es évfolyamának végiglapozása a kései olvasó számára világossá teszi, hogy az alapvetően szovjet cikkeket, illetve szovjetunióbeli tapasztalatokat közlő lap nem lehetett igazán nyitott a fenti cikk közlésére, továbbá a szerző sem igen gondolkodhatott e publikációs lehetőségben. Hasonlóképpen nem jöhetett számításba a korábban Felsőoktatási Anyagszolgáltatás néven futó, főként szovjet felsőoktatási dokumentumokat közlő lap utódjaként 1952 márciusában megindított *Felsőoktatási Szemle*, már csak témájának (felsőoktatás) lehatároltsága miatt sem. Így érthető, hogy a

¹ A folyamatosságot a háború után megjelent első két évfolyam – az összevont 1944-46-os valamint az 1947-es úgy is vállalta, hogy a címlapon az új szerkesztő, *Faragó László* neve mellett a volt főszerkesztőét, *Prohászka Lajosét* is mint a szerkesztésben közreműködőjét feltüntették. Ami már a következő – és egyben utolsó – 1949-es kiadású összevont évfolyam esetében nem történt meg.

III. B-ről írott dolgozatával *Somos Lajos* „a döntő módon gyakorlati kérdésekkel foglalkozó *Köznevelés*”²-nél jelentkezett.³

Talán csak mai szemmel érdekes a cikk témája, egy iskolai osztály mindennapjainak bemutatása. Aki ma átlapozza az 1952-es *Köznevelés* lapjait, láthatja, a partikuláris témák sokasága uralja a lapot, s a huszadik század drámai fordulatokban nem szűkölködő magyar történelmében kétségtől kiemelkedő jelentőségű „ötvenes évek” kulcsévében – legalábbis a pedagógia e műhelyében – nyoma sincs a nagy, átfogó elméleteknek, koncepcióknak, jövőképeknek, (ami persze nem jelenti, hogy a globális gondolkodás, az átfogó jövőkép nem hatja át a kis témákról szóló írásokat, sőt éppen hogy ez a helyzet). Az év cikkei túlnyomó többségükben a tantermi vagy iskolai kisvilágok intim világába kívánnak bevezetni (ízeltől néhány cím: A lejtőn történő esés tanítása, Az évvégi szakköri kiállítások előkészítése, Kísérletek a növények szakaszos fejlődésével kapcsolatban, A koponya tanítása, Az ingamozgás tanítása). Ha nagyobb lélegzetű, átfogóbb elméleti igényű írásokkal találkozunk a lapban ebben az időben, akkor csaknem teljesen bizonyosak lehetünk abban, hogy szovjet szerzőhöz van szerencsénk (mint például: A Vatikán, az imperialista reakció támasza a nevelés terén, A tanulók tudatos fegyelemre nevelése, Az osztályismétlés elleni harc, A tanítási órák színvonalának emelése, Az iskola és a család kapcsolata, A tanítás iránti érdeklődés fejlesztése c. cikkek esetében).

A szerző

Érdekesebbnek tűnik viszont az adott helyen és időben publikáló személy. *Somos Lajos*, akinek élete és munkássága átfogja szinte a teljes huszadik századot (1904-ben született és 1988-ban halt meg), pályájának valószínűleg legsikeresebb éveit az induláskor, a harmincas években és a negyvenes évek elején élte át. A debreceni egyetemi évek és a doktorátus megszerzése után 1933-ban publikált először tudományos szaklapban (a *Magyar Paedagogiában*) és attól kezdve rendszeresen jelentkezett könyvismertetéseivel és tudományos közleményeivel, főként és elsősorban a Magyar Paedagogiai Társaság fent említett lapjában, valamint a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének folyóiratában, a *Magyar Tanítóképzőben*. 1930-ban ugyanis az egri érseki tanítóképző intézet tanára lett és rövid idő (8 év!) után kinevezték az intézet igazgatójává. Gyakorlati munkájában és tudományos pályáján mindvégig két fő téma foglalkoztatta, a nevelés (az új magyar nevelés, a nemzetnevelés, a gyermek fejlődése, a gyermek beilleszkedése a társadalmi élet kereteibe és szellemébe, a népiskolai nevelés), valamint a tanítóképzés elvi és gyakorlati kérdései.

Somos Lajos nem volt szobatudós, mint ahogy a huszadik századi magyar neveléstudomány szakemberei általában nem voltak azok. Szűkebb környezetében, Eger város társadalmi és közéletében, valamint a neveléstudományi szakmai életben tisztes szerepet töltött be, különösen a már említett, pályája szempontjából legsikere-

² Jóború Magda említett cikkének meghatározása.

³ Aminthogy egyébként a háború után publikált korábbi két cikke is e lapnál jelent meg. („A hatodik óra” című a *Köznevelés* 1947. 18. számában, az „Ellentétek a nevelő és a tanulók között” című pedig a *Köznevelés*, 1948. 23. számában.)

sebb időszakban. 1939 márciusában megalakította az Egri Nevelők Körét, s elnöke lett e „*kari társulás*”-nak.⁴ Az év júniusában a Magyar Pedagógiai Társaság tagjává választotta a 35 éves tanítóképző intézeti igazgatót. Négy év múlva kinevezték az Országos Köznevelési Tanács tagjává. Felkérték, hogy írjon két könyvet a Tanács által indított új nevelésügyi könyvsorozat számára.⁵ 1943-ban az OKT kiadásában megjelenő új sorozat, a Nemzetnevelők Könyvtára V. A népiskola könyvei c. alsorozatának első darabjaként meg is jelent „Népiskolai nevelés” c. könyve. Egerben a Nevelők Körében, de a társasélet egyéb helyszínein, így az Actio Catholica vagy a Katolikus Legényegylet előadásain, illetve a helyi lap hasábjain (a magyar társadalom jelenéről és jövőjéről vallott nézeteinek kifejtése mellett) kitartóan igyekezett terjeszteni a magyar gyermeklélektani iskola nyomdokain a gyermekközpontú nevelés eszméit és értékeit.⁶ Tagja volt a Magyar Gyermektanulmányi Társaság igazgatótanácsának, a Katolikus Tanügyi Tanácsnak és tanulmányi felügyelői feladatot látott el a Dunáninnen Kato-likus Főigazgatóság keretei között.

A szépen ívelő pályát láthatólag megtörték a háború utáni politikai változások. A szovjet csapatok bejövetele után „Igazság” címen, a Magyar Nemzeti Függetlenség lapjaként megjelenő helyi lapban már csak az egri Igazoló Bizottság hírei között találkozunk a nevével, bár a város közéletében a koalíciós időkben végig szerepet vállalt. A helyi Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt hetilapjában, az Egri Barázdában, amelynek létrejöttében maga is tevékenykedett, az induló szám vezércikkében hitet tett az életét addig vezérlő két eszme: „*az Evangéliumban gyökerező nemzeti erkölcs*” és a „*demokratikus életforma*” mellett, és hangsúlyozta az anyagi és szellemi újjáépítés szükségességét (Egri Barázda, 1945. november 2.). A lap tudósításai szerint előadássorozatot indított, újra „Szülők iskolája” címen, a tanítóképző intézet gyakorlóiskolájában és előadásokat tartott az Egri Katolikus Férfiak Credo-Egyesületének szervezésében világnézeti kérdésekről folyó előadássorozat keretében is. Ő lett az 1947 márciusában megnyitott egri Állami Gyermeklélektani Állomás vezetője is. 1948-ban még őt nevezték ki az államosított tanítóképző intézet igazgatójának, ám a következő év tavaszán felmentését kérte e funkcióból, és ezután beosztott tanárként tevékenykedett. Pályája hamarosan „újraindult”: tanulmányi vezető, majd igazgatóhelyettes lett.⁷ Ebben a minőségben írta 1952-es cikkét is, a III. B. osztályról.

4 L. az Eger c. napilap 1939. március 2-i tudósítását.

5 Szecskó Károly, Somos Lajosról írott monográfiájában két felkérésről szól (Szecskó, 1944. 47. o.). Elkészülni végülis csak egy könyv készült el. Szecskó könyve részletesen beszámol Somos egyéb társadalmi és szakmai megbízatásairól is.

6 1943 őszétől kezdve pl. hosszú sorozatot jelentett meg a helyi lapban „Szülők iskolája” címen, amelyben a gyermek, a szülő és az iskola kapcsolatának gyakorlati kérdéseivel foglalkozott.

7 A tanítóképző intézet 1959-es megszüntetése után az egri tanárképző főiskola tanára, 1963-ban igazgatóhelyettese, s végül 1966-ban a neveléstudományi tanszék vezetője lett. Szaktudományos és közéleti munkássága is folytatódott, igaz, már csak inkább helyi dimenziókban. Folyamatosan publikált helyi és országos jelentőségű lapokban – ez utóbbiakban főként pályája kezdetének meghatározó műfaját, a könyvrecenzálást művelte. Funkciót vállalt a megyei TIT-nél és a Pedagógus Szakszervezet helyi szervezeteiben valamint Eger város tanácsán. Tagja lett a Heves Megyei Gyermekvédelmi Tanácsnak is. A Magyar Pedagógiai Társaság újbóli megalakulásakor megalakította a Társaság Heves Megyei

Mi készítette az ekkor 48 éves férfit arra, hogy a kor szellemébe illeszkedő, korának pedagógiai nyelvezetét átvevő cikket írjon az igénytelen megjelenítésű s vélhetőleg csekély szakmai presztízsű központi lapba? Valószínűleg leginkább az a szorgalom és teniakarás, ami pályáját mindvégig jellemezte; hivatásának, a nevelésügynek a tevékeny szolgálata, amelyet a kor változásai közepette sem adott fel. Talán tényleg – mint egy harminckét évvel későbbi interjúban nyilatkozta (Pécsi, 1984. 34–36. o.) megérintette őt az új idők új pedagógiája, s a makarenkói műben ráismerni vélt azokra a nevelési problémákra, amelyek gyakorlati munkásságát és elméleti tájékozódását a korábbi évtizedekben is meghatározó módon foglalkoztatták. Talán olyan nyomás nehezedett rá új főnökei részéről, hogy írnia kellett. Erre is következtethetünk az egi Pedagógiai Főiskola akkori pedagógiai tanszéke vezetőjének, Balázs Bélának szavaiból, melyek a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának „a pedagógia tudományának helyzetéről és feladatairól” rendezett vitaankétján hangzottak el két évvel később, 1954 júniusában, már az „olvadás” időszakában (Pedagógiai Szemle, 1954. 4–5. sz. 396–451. o.). A tanszékvezető, az ülést átlengő bírálat szellemében ugyanis nehezményezte, hogy a Köznevelés nem mutat elég serénységet a gyakorló pedagógusok tapasztalatainak közlésében. „Csak az egi pedagógiai Főiskola gyakorló iskolájának nevelői két hét leforgása alatt hat vagy nyolc...tanulmányt küldenek be” – panaszolja a felszólaló. (Lehet, hogy egy kötelező penzumot talált közölhetőnek a Köznevelés szerkesztősége Somos Lajos írásában?) Az akkori okok és indítékok valószínűleg bonyolultabb rendszerét a kései olvasó aligha tárhatja fel megnyugtató biztonsággal.

A mű

Jobban eligazít talán maga a mű, az 1952-es cikk és az előzmények: Somos Lajos addigi munkássága.

A Köznevelésben megjelent cikk egy gyenge eredményű, alapvetően gyenge képességű-tanítóképzős osztályról szól, egyfajta pedagógiai sikertörténet. Az osztályfőnök (a szerző) kitartó törekvései, a tanári testület biztató támogatása nyomán az osztály apró sikerélmények sorozatán (faliújságszerkesztés, önálló kultúrműsorkészítés) és közös élményeken (kirándulás) keresztül leküzdi az iskolai közösség lekicsinylését. Makarenko művének és a Gorkij telepi történések elemzésével a tanár, és az osztály közösen úrrá lesz az osztályban mutatkozó romboló hatásokon, s az osztály a kritika és önkritika eszközének segítségével felismeri, hogy „a tanulás nem magánügy”, és biztató lépéseket tesz abban az irányban, hogy munkaközösséggé alakuljon.

Az egyes szám első személyben (az osztályfőnök szemszögéből) megírt cikk olvasásakor talán a legmegdöbbentőbb hatást az írás személytelensége gyakorolja az olvasóra. A történet alapvetően kétszereplős „a tanár”-ról és főként „az osztály”-ról szól. A cikkben az osztály leginkább egységben, tömbben jelenik meg. „Az osztály örömmel fogadta a felajánlott segítséget.” „Az osztály nekilendült a munkának...” „Az osztály tudatát úgy kellett alakítanunk ...”. Csupán az osztály belső életének zavarairól szóló részben villannak fel tanulói csoportok, azok is inkább csak nagyobb tömbben

tagozatát. Számos kitüntetésben is részesült. Életéről Szecskó Károly idézett műve mellett l. Pécsi István (1984) munkáját, amely alapvetően az akkor 80 éves Somos Lajossal készített interjúján alapul.

vannak az osztályban olyan tanulók, akik viselkedésükkel romboló hatást váltanak ki.” De „a tanári-testület”, sőt „az iskola egész közössége” is ilyen egységes tömbként jelenik meg az írásban. A személytelenség és arctalanság különösen megdöbbentő a szerző harminckét évvel későbbi visszaemlékezését olvasva (akkor is fontos eseménynek látta pályáján a volt tanítóképzős osztály iskolai kudarcainak szisztematikus nevelői munkával történt felszámolását). Ebből a visszaemlékezésből derül ki például „az osztály” neme, vagyis hogy lányosztályról volt szó, s az is, hogy a pedagógiai szituáció fontos eleme volt, hogy az adott évfolyamon a tanítóképzős osztály mellett egy gimnáziumi osztály is indult, ahová „a legjobb képességű fiatalok kerültek.” (Pécsi, 1984. 35. o.)

Valójában ez a pedagógiai alapprobléma állt mindvégig *Somos Lajos* pedagógiai érdeklődésének előterében, a (ma úgy mondanánk:) heterogén társadalmi összetételű tanulócsoporthoz eredményes iskolai munkájának megszervezése a hagyományos oktató iskolán túlmutató nevelési eszközök segítségével. Első nagyobb nyilvánosságot kapott írásában, *Frank Antalnak*⁸ a Katholikus Tanítónők és Tanárnők Országos Egyesülete kiadásában 1933-ban megjelent „A munkaiskola gyakorlati értéke” c. munkájáról írt recenziójában (*Somos*, 1933) már (az akkori idők kissé dagályos »barokkos« stílusában) a nevelőiskola, a munkaiskola mellett tesz hitet. „A harmonikus embereszmény elérésére pedig csak az öntevékenység iskolája alkalmas ...” – állítja.

A III. B. osztályról írott cikkének pandant-ja egy 1940-ben írott tanulmánya, amely „A gyengébb tanulók szellemi és erkölcsi emelése” címen jelent meg (*Somos*, 1940). A cikket a magyar tanítóképzésben az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkben bevezetett változások illetve azok gyakorlati hatása ihlette. A korábbi, ötéves (alsó)középfokú tanítóképzés helyett az új, négy évfolyamos líceum és az arra épülő, két évfolyamos tanítóképző akadémia kialakításának e kezdeti szakaszában (az elképzelés persze később már meg sem valósult) a változást alapvetően támogató tanítóképző intézeti igazgató úgy látta, hogy jelentősen átalakult a képző „*tanulóanyaga*”. A korábbi szellemi színvonalhoz mérten gyengébb képességű tanulók tömeges megjelenése a líceumban arra a felismerésre készítette a szerzőt, hogy a gyenge szellemi színvonalú többséghez kell igazodni, módosítani kell a nevelői magatartást, mégpedig a nevelői tapasztalatok és a tudományos kutatások eredményeinek megismerésével. Azaz, meg kell tudni, mi gátolja a gyengébb tanulót az erő kifejtésben, illetve mi növelheti a képesség teljes kifejlesztését. A nevelőnek az oktatásban alkalmazott eljárásait „*a növendék szempontjából és a növendékre gyakorolt hatása szerint is*” mérlegelnie kell. A tanulói eredményességben a tanuló és a tanára közti érzelmi kapcsolatnak, a bizalomnak is szerepe van, s a különböző személyiségű tanulók számára nem egyformán kedvezőek a különböző tanári eljá-

⁸ (Padányi-) *Frank Antal*, a budapesti I. kerületi állami tanítóképző intézet igazgatója volt. A Magyar Pedagógiai Lexikon (Szerk. *Kemény Ferenc, Révai*, Budapest, 1933.) művei között az 1928-as kiadású „Jó gyermekek – rossz gyermekek” c. 1928-as írását valamint a *Drozd Gyulával* közösen írt „Hogyan tanítsunk a népiskolában? Ped. előadások és mintatanítások” c. 1930-as művét említi. Az 1979-es kiadású Pedagógiai Lexikon (Főszerk. *Nagy Sándor*, Akadémiai Kiadó, Budapest.) nem látszik ismerni a szerzőt, aminek oka lehet talán, hogy *Frank Antal* 1945 után a Népbírók elítélte, mert tanítványait a háború utolsó éveiben önkéntes bevonulásra buzdította (*Zibolen Endre* szóbeli közlése). A pályakezdő *Somos Lajosra* láthatólag nagy hatással volt *Frank Antal*; írásainak ismertetésével gyakran jelentkezett a különböző szakfolyóiratokban.

rások (például a feleltetés adott módja). A tanár akkor jár el helyesen, ha hagyja kibontakozni minden tanulóját és a gyengébb tanulókat is igyekszik apróbb sikerekhez juttatni. Végső soron, véli a szerző, a tanulói sikertelenségben sok szerepe van a helytelen nevelői magatartásnak.

Ha a két cikk közti fényévnnyi hangulat- és stílusbeli különbségtől eltekintünk, a nevelői (és szaktudósi) irányultság és értékek meglepő állandóságáról bizonyosodhatunk meg. *Somos Lajos* már tanítóképzőintézeti tanári pályafutásának korai szakaszában elkötelezte magát kora gyermeklélektani, gyermektanulmányi irányultságú pedagógiája mellett. Több éves munkálkodás után, amely „a szakképzés (tudniillik a nevelővé képzés) elmélyítésére és korszerűbbé tételére” irányult, 1937-ben *Gyermek- és ifjúságtanulmányi kiállítást* rendezett az intézetben, amelynek sikerét jelzi, hogy felkérést kapott a kiállítás bemutatására a Magyar Paedagogia folyóirat olvasói számára (*Somos, 1937*). Egri és Eger-környéki gyerekek testi fejlődésének, családi és társadalmi körülményeinek, valamint tanulmányi eredményeinek „pontos és politikától mentes feltárását”-val és megjelenítésével „a megértés pedagógiáját”-t kívánta szolgálni. A pontosságot és politikamentességet ma már kevésbé tudjuk ellenőrizni a kiállítás beszámolójából, ám maga a szerző hívja fel a figyelmet, arra hogy „A kívánt nevelői cél megvalósítására, a társadalmi és nemzeti felelősségtudat felébresztésére, illetve fokozására a legélesebb vonalakkal rajzoltuk meg az egri gyermek képét.” A végletek: a polgári és a proletár gyermek, a jeles és az elégtelen tanuló bemutatása mindenesetre nagy érdeklődést keltett a korabeli látogatóközönségben.

A gyermeklélektani pedagógusi irányultság – akármilyen „tömbben” és elnagyolt-ságban jelenik is meg maga „a gyermek” a műben – kétségkívül végigvonul *Somos Lajos* hosszú életpályáján.

Az idő

Közelebb juthatunk talán a műhöz, ha fölös elfogultságok nélkül próbáljuk megérteni az időt, a kort, 1952-t és tágabban a megrendítő, bár a huszadik századi magyar történelemben nem szokatlanul turbulens harmincas-negyvenes-ötvenes éveket. A század végéről visszatekintve aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a huszadik század pedagógiája a nevelés bűvkörében formálódott. Kis szakmai túlzással talán azt is mondhatnánk, hogy a huszadik század a nevelés százada volt, persze nem csak Magyarországon és nem csak Európának ezen a mindvégig meglehetősen balszerencsés földrajzi régiójában, sőt még csak nem is Európában, de talán az egész (fejlett, fejletlen és fejlődő) világban. (Egészen mást jelentett persze a szélesebb értelemben vett szociális nevelés jelentőségének megerősödése a szűkebben vett értelmi oktatással, tanítással szemben például a második világháború gazdag győztesének, a polgári demokratikus kormányzásra berendezkedett Amerikai Egyesült Államok hatalmi övezetébe került Nyugat-Európában, mint a háború szegény győztesének, a totalitárius diktatúrára berendezkedett Szovjetunió hatalmi körébe került Kelet-Európában. S megint mást, a győztes hatalmak között megosztva „felszabadított” fejlődő világban.)

Ennek az állításnak (mármint, hogy a huszadik század a nevelés százada volt) az igazolásához azonban bizonyítékokat éppúgy találunk, mint cáfolatokat a huszadik szá-

zadi magyar neveléstudományi írásokban. *Somos Lajos* például, egy könyvismertetésében arról panaszkodik, hogy: „Mai iskolaeszményünk egyrészt még mindig előbbre helyezi a latinos műveltséget a magyar műveltségénél, másrészt a sokoldalú tájékozottság elvének feláldozza az egészséges, erős életre, az alkotó munkára és jellemre nevelés eszközeit és lehetőségeit.” (*Somos*, 1942)

Mások viszont, mint *Prohászka Lajos*, a Magyar Paedagógiai Társaság elnöke például, a háborús 1943 év februárjában, a Társaság ötvenedik, ünnepi nagygyűlésén mondott beszédében éppen a hagyományos, humanista, herbarti iskola háttérbe szorulásáról, s ezzel egyidejűleg a század elején hódító útjára indult reformpedagógia, „élménypedagógia” térhódításáról ír, s egyenes összefüggést vél fölfedezni e változás és magának a háborúnak a kirobbanása között. „Nem is lehetett másként, minthogy ez a nemzedék háborút viseljen, erre predesztinálta maga e nemzedék Geniusa. E háború éppen e nemzedék kifejezése ...” - írja (*Prohászka*, 1943). Sőt, igazi szellemtörténész-ként kijelenti, hogy: „a háború a szó szoros értelmében azonosul magával a pedagógiával. A háború nagy népi nevelői cselekedet, a népi akaratnak mint önmagát alakító akaratnak a legnagyobb aktivitásban való megnyilvánulása.”

Fejtegetése szerint az egyéniség és az egyéni sajátosságok tiszteletére építő, a tömegektől irtózó nyugati kultúra (a görög-latin hagyomány, a keresztény hagyomány és a nemzeti hagyomány), amelynek uralkodó pedagógiai irányzata a herbartizmus, s vele a klasszikus nyelvek, valamint az irodalom ápolása, vereséget szenvedett „a liberalizmus utolsó hulláma”-ként jelentkező reformpedagógiától, amely „a gyermeket akarta ... felszabadítani a pedagógia járma alól”. – NB: *Somos Lajos* egy másik írásában ugyancsak a „liberális világ intellektualisztikus és materialista életfelfogás”-át hibáztatja a nevelés egyoldalúságáért (*Somos*, 1939)! – A reformpedagógia társadalmi alapja, *Prohászka* szerint, az a múlt század végi ifjúsági mozgalom a „nemzedéki lázadás a szülői ház és az iskola ellen”, amely a humánus eszményektől és műveltségtől a kollektív, a népi közösség felé fordult, s eszménye a kollektív jellemnevelés lett. Bár a kortendenciák elleni küzdelmet hiábavalónak látja, tudóstársait mégis azok megszelídítésére, a keresztény erkölcs és a polgári erkölcsiség visszaállítására biztatja.

A tudós professzoréhoz sokban hasonló gondolatokat, ám némiképp más konklúzióval, fejteget ugyanebben az időben a nála tíz évvel fiatalabb, de a háború utáni sorsforduló nyomán néhány éven belül a magyar pedagógia ügyének *Prohászkanál* jóval befolyásosabb alakítójává előlépő, a „korszellem” iránt nagyobb affinitást mutató, ekkoriban debreceni egyetemi magántanár *Kiss Árpád*, egy ambíciózus debreceni vállalkozás, a „Magyar nevelés” címen indított sorozat első darabjában (*Kiss*, 1943). A politikai aktualitások fenyegető összefüggései közepette írt lázas, túlfűtött írásban keveredik a hitleri német birodalom nevelési eszméi iránti valamiféle vonzalom és a tőlük való félelem. A szerző a koreszményekhez való alkalmazkodás hiányában rejlő veszélyekre figyelmeztet, s a saját (magyar) politikai nemzetnevelés elkerülhetetlenségét vallja, részben a huszadik század nagy társadalmi változása (mai kifejezéssel: a tömegtársadalmak kialakulása), részben pedig a nagy állami (nemzeti) célok és feladatok felerősödése miatt. Mert, érvel a szerző: „Meddig érvényesülhetett a nevelésben az általános, emberi, szabadságra és egyéniségre épített kultúra túlnyomó hatása? Az időbeli határt nemcsak a nagy tömegeknek a magasabb nevelés intézményeibe való betódulása és ez-

zel az exklúzív nevelési szellem eltűnése húzza meg, hanem az állami-nemzeti törekvéseknek az iskolán át történő mind nagyobb mértékű érvényesülése. A létfenntartás kényszerű nyomásának, nagy megerőltetést jelentő nemzeti feladatoknak előbb-utóbb rá kellett ébresztenie a nevelés irányítóit arra, hogy az államvezetés csak akkor oldhatja meg a rászakadó mind bonyolultabb feladatokat, ha tevékenységében számíthat az egyéniségüket a nemzet érdekeinek alárendelő, cselekvő, saját körükben pontosan eligazodó, megbízható, önfeláldozó, a nemzet sorskérdéseiben azonosan gondolkozó polgárainak támogatására." (Kiss, 1943)

A nevelés eszméjének előretörését kikerülhetetlennek, netán üdvözlendőnek látó huszadik századi magyar pedagógusok különböző mértékű érzékenységet mutattak e két tényező iránt, de a különböző történeti helyzetek is más és más hangsúlyt adtak a hagyományos iskolával szemben a „modern” nevelőiskola melletti elkötelezettségeknek. A legtöbb pedagógiai szerző életművében végig érezhető e kettősség vonzása. (Az egri tanítóképző gyakorlati világában otthonos *Somos Lajost* például ugyan mindvégig sokkal inkább az első megközelítésben foglalkoztatta a kérdés: a korábbi időkben megszokottnál nagyobb és heterogénebb tömegeket beengedő iskola pedagógiai problémái, mégis számos írásában érezhető az állami-politikai célok szolgálatába állított nevelés missziója iránti lelkesültsége – például *Mussolini* féketeinges katonáinak harci sikerei láttán, „Az olasz nemzeti erőnek ez a főséges méretű megnyilatkozása”-ban az új olasz nevelés fényes sikerét is üdvözli” (*Somos*, 1936).

A nevelés jelentőségét a huszadik század közepének Magyarországon mindenestre jól jelzi, hogy gyors egymásutánban három nagy országos jelentőségű nevelésügyi sorozat is elindult. (A helyi indítású vállalkozásokra, mint amilyen például *Kiss Árpád* fent említett könyvét kiadó debreceni sorozat volt, itt most nincs mód kitérni.) Azért három, mert ugyan mindegyik alapvetően az első kérdésre, a nagyobb tömegeket befogadó oktatás pedagógiai problémáira akart választ kínálni, ám három, egymástól igen eltérő állami-politikai megrendelésre.

Időben az első ambíciózus vállalkozás a már említett „Nemzetnevelők könyvtára” sorozat 1942-es indítása volt. A sorozat a hómani nyolcosztályos népiskolára kívánta felkészíteni a néptanítókat, akiknek – a változásnak megfelelően – a korábban megszokottnál idősebb tanulócsoportokat is fel kellett (volna) készíteniük a korábban megszokottnál szélesebb ismeretekre. A sorozat feladatai között azonban a gyakorlatias cél mellett hangsúlyosan megjelent a korszaknak megfelelő értékekre való felkészítés kívánalma is. Sőt, a miniszter, *Hóman Bálint* sorozatot bemutató írásában inkább ez kapott hangsúlyt (*Hóman*, 1942). A miniszter ugyanis azzal indokolja a tanítók továbbképzésére és átképzésére szánt sorozat indítását, hogy „a magyar tanítói rend” három csoportja közül egy sincs igazán felkészülve arra, hogy az iskola legfontosabb feladatát, a nemzetismeret, a hivatástudat és kötelességérzet kifejlesztését elvégezze. Az első világháború előtti években vagy közvetlenül a háború után (a miniszter szóhasználatában: „a békeévekben vagy Trianon után”) oklevelet szerzettek képzésében a nevelő szempont még háttérben állt a szakismeret-közléssel szemben, „az idegen uralom alatt képzettek” közelebből meg nem nevezett csoportjának fogyatékos a nemzetismerete, míg a legutóbbi években végzettek képzése nem volt elég következetes. A miniszter megbízásából az Országos Köznevelési Tanács ezért „a gyakorlati nemzetnevelés egész te-

rületén” tájékoztatást nyújtó kézikönyvtárat ad ki. A sorozatban, amely ambíciózusan, öt alsorozattal indult, 1942 és 1944 között csaknem két tucat könyv jelent meg.⁹

A félbemaradt sorozatot a háború után újabb ambíciózus vállalkozás követte. A koalíciós idők nagyhatalmú intézményében, az immár általánossá, kötelezővé és egységesé tett nyolcosztályos általános iskolára a nevelőket (most már: pedagógusokat) felkészíteni gondolt új képző iskola első megvalósulásában, a Budapesti Pedagógiai Főiskolán illetve az azzal szorosan összefonódott Országos Nevelési Intézetben (figyeljünk a névre!) *Faragó László és Vajda György Mihály* szerkesztésében „Új nevelés könyvtára” címen sorozat indult. A sorozat – amelynek első darabjai még külsőben is emlékeztettek az előzőre – a korábbihoz hasonló pedagógiai, de gyökeresen más politikai ambíciókkal indult. A nyitó darabban, a *Faragó László és Kiss Árpád* által írt „Az új nevelés kérdései” c. könyvben a szerzők ismertetik a könyv (és a sorozat) célját (*Faragó és Kiss*, 1949).¹⁰ Az új iskolatípusra (a nyolcosztályos általános iskolára) felkészítő szaktanítói tanfolyam hallgatóinak szánt, vizsgára készítő sorozat tágabban a hazai nevelői gondolkodás fejlesztését szolgálta, „a haladó nevelői felfogás szintézisére” törekedett (kiemelés az eredetiben). A könyvben a szerzők arra vállalkoznak, hogy összefoglalják „a modern, lélektani és társadalomtudományi szemléletű pedagógia” problémáit. Az 1948 és 1949 között megjelent, az előbbi szerzőgárdához képest teljesen új szerzőket felvonultató új sorozat a korábbinál is hamarabb félbemaradt; az *ONI* felszámolásáig tizenhárom darabot jelentetett meg.

Az *ONI* könyvsorozata és egyéb tevékenysége valamelyest még a gyermek- és ifjúságtanulmányi iskola hagyományaira épített és azt kívánta az „új”, azaz a szocialista nevelés politikai kívánalmaival ötvözni. Az intézet megszüntetésével gyakorlatilag felszámolódtak a szovjet mintára „pedológiai”-nak nevezett gyermeklélektani hagyományok. Az intézet megszüntetésének évében, 1950-ben már meg is indult az új nevelési sorozat, a pedagógusok marxista átnevelését szolgáló „Szocialista nevelés könyvtára” a Közoktatásügyi (majd: Tankönyv-) Kiadó gondozásában. (Mellette ugyanebben a kiadásban „Szocialista nevelés kiskönyvtára” címen az előbbihez hasonló tematikájú, ám csupán néhány oldalas brosrúrból álló sorozat is futott.) Hogy három elitje a magyar neveléstudományi gondolkodásnak már végképp nem volt, azt jól mutatja, hogy az 1950 és 1957 között futó sorozat százharmincegy kötetének többsége (az első két évben mindenképpen) szovjet szerző(k) munkáinak fordítása. Az új korszak nevelésügyére a pedagógusok széles tömegét felkészítő-átképző sorozatban az általános pedagógiai művek (*Jeszipov-Goncsarov, Kairov és Makarenko*) mellett főként szaktantárgyi tan-

9 A Nemzetismeret címmel indított alsorozatban megjelent *Kosáry Domokos*nak Magyarország történetéről, *Weis István*nak pedig Magyarország társadalmáról írott munkája. A Nemzetiszolgálat hangzatos címe alatt indított sorozatban látott napvilágot *Faragó Ferenc* népegészségről szóló írása, valamint *Kósa Kálmán* Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet c. munkája. A Honvédelem c. sorozat *Sádd Ferenc, Péterfy Károly* munkáit adta közre. A Gyermek és ifjúságtanulmányok sorozatban *Bognár Cecil, Várkonyi Hildebrand és Mátrai László* lélektani munkái jelentek meg. A népiskola könyvei alsorozat *Somos Lajos* említett munkájával indított, s *Kodály Zoltán, Ádám Jenő* szerkesztésében megjelentetett iskolai énekgyűjteményeket és módszertani útmutatókat, valamint népiskolai testnevelési, rajz-, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismertek tanítására szolgáló módszertani könyveket. A gazdasági középiskolák könyvei alsorozat is elindult egy darabbal.

10 A sorozat szerzői közül néhány név: *Mérei Ferenc, Lénárd Ferenc, Péter Rózsa, Öveges József, Vermes Miklós*.

könyvek, segédkönyvek és módszertani útmutatók (köztük a sorozat 46. köteteként megjelent, jónéhány nemzedék számára máig emlékezetes *Laricsev-féle* algebrai feladatgyűjtemény) szolgálták a korabeli pedagógusok felkészítését az új politikai korszakra. Egy idő után a magyar szerzők is beletanultak az új gondolkodásba, és – 1952 után már jelentős számban – megjelentek eredeti, magyar szerzős munkák is (nem egy szerző neve ismert az előző sorozatból). Hogy ebben aztán megjelent-e valamilyen rejtett formában a kiátkozott gyermeklélektani szemlélet, arról csak a könyvek részleteiből tartalmi elemzése adhatna eligazítást.

Szerzőnkhez visszatérve, azt mindenesetre most már talán jobban érthetjük, hogy *Somos Lajos* új korszakra aktualizált, ám mégis mélyen a gyermektanulmányi iskola hagyományaihoz kötődő nevelési gondolatai miatt csak a *Köznevelés rövid* cikkei között jelenhettek meg.

Szerzőről, időről, műről – a kései olvasó szemével:

A III. B. osztályról írt cikk mai szemmel talán legmegrendítőbb része az, amelyben a szerző beszámol az osztállyal tett kirándulásáról. A közös élményszerzés céljából az osztály a Mátrába utazik, ahol is az osztályfőnök pedagógiai célzattal (hogy „népünk nagy közösségével is erősítem a kapcsolatokat”), elviszi a tanulókat a recski ércbányába. Tudta? Nem tudta? *Somos Lajos*, hogy a korszak legradikálisabb politikai átnevelő intézménye, a recski munkatábor közelébe vezette „nem elég fejlett politikai tudatú” tanulóit? S ha tudta, vajon mekkora bátorság kellett hozzá, hogy a cikkben leírt öt tulajdonnév (*Makarenko*, Mátra, Galyatető, Galya-szálló és Recsk) közötti asszociációkat a korabeli és az esetleges kései olvasók számára lehetővé tegye? S ha nem tudta (ami valószínűbb), mekkora vakság kellett hozzá, hogy az értékek, eszmék valamint a pedagógia tudomány elmélete és gyakorlata iránti tisztaság elkötelezettsége erősebben irányítsa életét, mint az őt körülvevő közvetlen gyakorlati világ (meglehet: elrejtett) tényei? S vajon mi készítette őt – netán az őt faggató szerkesztőt (*Pécsi*, 1984, 35. o.) – arra, hogy harminckét évvel később, az osztályra visszaemlékezve szót se ejtsen semmiféle mátrai kirándulásról, recski ércbányáról, ellenben három napos budapesti kirándulásról és a Gellért szálló kioszkjában hallgatott zenéről meséljen?

Somos Lajos életét és munkásságát, mint sok más, hozzá hasonlóan tisztaság és munkásság kortársát, a szakma és a konstruktív szolgálat iránti elkötelezettség vezette. A kései recenziót a pálya e szakaszának felvillantásakor leginkább az a kérdés foglalkoztatja, hogy vajon képes lesz-e valahol, valamikor, valaki úgy megírni a huszadik század magyarországi neveléstörténetét, neveléstudomány-történetét, hogy annak szereplői a saját helyiértékükre kerüljenek? Hogy a kis elhallgatások, a megfeythetetlen üzenetek és utólagos belelátások útvesztőjében eligazodjunk? Hiszen e történetben, már csak e tudomány erős gyakorlatkötöttsége miatt is, mindvégig szétbogozhatatlanul összekeveredett „a szakma” (esetünkben: a neveléstudomány) és „a társadalom” (azaz: a mindenkor aktuális társadalompolitika) szolgálata. Ezt a minden bizonnyal elkerülhetetlen összefonódást csak erősítette, hogy a szakma művelőiben láthatólag mindig erősebben működött az aktuális társadalompolitikához való igazodás kényszere, vágya, mint az esetleg eltérő gondolkodású, értékű, ám az adott társadalompolitikától idegenkedő vagy azáltal kiátkozott kollégáikkal vállalt szakmai szolidaritás? S ez éppúgy ve-

zetett a személyes teljesítmények színvonalának megtöréseire, mint magának a szakmának az ellaposodásához, kiüresedéséhez.

Ki tudja ma már, hogy *Somos Lajos* pályakezdésében, indulásában az azt támogató-elfogadó-inspiráló politikai-szellemi légkörnek mekkora szerepe volt abban, hogy a vele talán azonos szellemi kvalitású pályatársai között és sokuk ellenében az akkori elismertségére szert tegyen? Továbbá, hogy a *Somos Lajos* pályáját eltérítő, teljesítményét a saját korábbi színvonalához képest alacsonyabbra szorító új politikai korszak(ok)ban a politikai széljárás nem kedvezett-e méltánytalanul inkább más, vele talán egyenrangú szellemi kvalitásokkal rendelkező, ámde az adott politikai rendszerváltozásba jobban illeszkedő politikai-szellemi habitusú pályatársainak?

Mérhetők lesznek-e valaha is ezek a szellemi teljesítmények egymáshoz? S ha igen, kinek-kinek a saját legjobb teljesítményeit szabad csak értékelnünk? Vagy megértéssel és szívósorító szomorúsággal figyelünk kell azokra a tisztes törekvésekre is, amelyek során az ügy iránti elkötelezettséggel valamint az emberi élet fő céljainak és ambícióinak makacs követésével a huszadik század magyar alkotói és közemberei úrrá kívántak lenni koruk hányattatásain? Beszámíthatóak-e az életműbe a meg nem írott, mert megírhatatlan munkák? Mai értékeink szerint kell-e értékelni a csak rosszul megírhatott írásokat? Hajlok arra, hogy *Somos Lajos* 1952-es, a III. B. osztályról írott írását e kételyek szellemében olvassam és lássam a korszak fontos üzenetének.

Irodalom

- Faragó László és Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései*. Egyetemi nyomda, Budapest.
- Hóman Bálint (1942): Nemzetnevelők könyvtára. *Néptanítók Lapja*, 13. sz. 617–618.
- Jóború Magda (1951): A Pedagógiai Szemle a szocialista köznevelés szolgálatában. *Pedagógiai Szemle*, 1. 1–2. sz. 1–2.
- Kiss Árpád (1943): *Mai magyar nevelés*. Debreceni könyvek kiadása, Debrecen.
- Pécsi István (1984): *Évtizedek az ifjúságért*. Magyar Pedagógiai Társaság, Szolnok.
- Prohászka Lajos (1943): A korszellem és a nevelői felelősség. *Magyar Paedagógia*, 4–5. sz. 193–207.
- Somos Lajos könyvismertetése (1933): Frank Antal: A munkaiskola gyakorlati értéke. (Kiadja a Katholikus Tanítónők és Tanárnők Országos Egyesülete.) c. munkájáról. *Magyar Paedagógia*, 1. 9–10. sz. 181.
- Somos Lajos (1937): Gyermek- és ifjúságtanulmányi kiállítás az egri érseki tanítóképzőben. *Magyar Paedagógia*, 1–2. sz. 26–31.
- Somos Lajos könyvismertetése (1939): Padányi-Frank Antal: A nevelés módszere. Előadások. Cikkek. (A szerző kiadása, Budapest, 1939.) c. könyvéről. *Magyar Tanítóképző*, 6. 307–311.
- Somos Lajos (1940): A gyengébb tanulók szellemi és erkölcsi emelése. *Magyar Tanítóképző*, 12. sz. 348–357.
- Somos Lajos könyvismertetése (1942): Gelei József: A nemzetnevelés alapja. (Kolozsvár, 1942) c. munkájáról. *Magyar Paedagógia*, 4–5. sz. 251–253.
- Somos Lajos (1947): A hatodik óra. *Köznevelés*, 18. sz.
- Somos Lajos (1948): Ellentétek a nevelő és a tanulók között. *Köznevelés*, 23. 02.
- Somos Lajos (1952): A III. B. története. *Köznevelés*, 6. sz. 177–180.
- Szecskó Károly (1994): *Somos Lajos*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest.

ONI